

«Χωρίς θεωρία για το κράτος δεν υπάρχει
θεωρία για το κομματικό φαινόμενο»

Θανάσης Γκιούρας*

Χριστόφορος
Βερναρδάκης,
Κράτος και
Διακυβέρνηση. Η
Πολιτική Εξουσία
στην εποχή του
νεοφιλελευθερισμού.
Σάκκουλας, Αθήνα
2025, 330 σελ.

Για κάποιον που θα ήθελε να εντυφώσει στην ανάπτυξη της ελληνικής πολιτικής επιστήμης μετά το έτος 2000 δεν θα είναι απροσδόκητο το συμπέρασμα, πως σημαντικό τμήμα των θεραπόντων της ενεπλάκη στη νομιμοποίηση ή την 'αξιολογικά ουδέτερη' ανάλυση των πρακτικών που πλαισιώσαν τόσο τις εφαρμογές των λεγόμενων 'μνημονιακών πολιτικών' λιτότητας και καταστολής, όσο και τη διαχείριση της πανδημίας που ξέσπασε το 2019. Εν προκειμένω, η όποια παρουσίαση έρχεται να μετρήσει την ελληνική κοινωνία με την ιερά ράβδο του 'εξευρωπαϊσμού', και να την βρει λειψή ή, συνδυαστικά, να την κρίνει με μια επιφανειακά αβρή αλλά κατ' ουσίαν αυταρχική τεχνοκρατική αντίληψη, η οποία μοιάζει να έχει απάντηση για τα πάντα εκτός από το αίτημα του εκδημοκρατισμού. Το σύγγραμμα που σχολιάζεται εδώ χωρεί σαφώς από το πεδίο της πολιτικής επιστήμης, αλλά εξίσου σαφώς δεν ανήκει σ' αυτή την κατηγορία.

---

* Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

«Χωρίς θεωρία για το κράτος δεν υπάρχει θεωρία για το κομματικό φαινόμενο»

Ο Χριστόφορος Βερναρδάκης, επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, δεν είναι άγνωστος στη γραμματολογία της ελληνικής πολιτικής επιστήμης, ιδιαίτερα όσο αφορά το κομματικό σύστημα της χώρας, μέσα από μελέτες που το ερευνούν σε ιστορικό βάθος. Με το εν λόγω σύγγραμμά του, επιχειρεί μια κριτική ανασυγκρότηση βασικών όρων του σύγχρονου πολιτικού συστήματος, η αντιθετική δυναμική των οποίων καταγράφεται ήδη στον τίτλο του, όπου συνυπάρχουν το 'πάλαι ποτέ' κράτος με την ιδιαίτερα νεωτερική 'διακυβέρνηση', η οποία κατέληξε να αποτελεί την ελληνική απόδοση του αγγλικού όρου *governance*. Η συμπαράθεση αυτή δεν συνοδεύεται επ' ουδενί από κάποια ακαδημαϊκή αφέλεια για την υποτιθέμενη γραμματολογική ισοτιμία των όρων (κάτι που διασαφηνίζεται εξάλλου με τον υπότιτλο), παρά αποσκοπεί σε μια αναδιτύπωση της θεωρίας του κράτους, στην οποία ελέγχεται κριτικά το περιεχόμενο και η λειτουργία όρων όπως η 'διακυβέρνηση' (και ο 'λαϊκισμός').

Το σύγγραμμα αποτελείται από τρία κεφάλαια (υποδιαιρεμένα σε υποκεφάλαια), τα οποία πραγματεύονται κατά σειρά το κράτος, τη 'διακυβέρνηση', και τις κοινωνικές τάξεις και τα πολιτικά κόμματα ενόψει του αντίστοιχου, παροντικού ορίζοντα.

Το πρώτο κεφάλαιο φιλοδοξεί να αποτελέσει το απόσταγμα μιας θεωρητικής εντρύφησης σε μια συγκεκριμένη παράδοση θεωρίας του κράτους, η οποία, τουλάχιστον από το τελευταίο τρίτο του 20ού αιώνα (εάν όχι νωρίτερα) ανατρέχει στο όνομα του Marx, και σε αντίστοιχους συγγραφείς και θεωρητικούς, οι οποίοι δια της επιλογής από τον εκάστοτε συγγραφέα εμφανίζονται ως ένα λίγο ή πολύ συνεκτικό συνεχές θεωρητικού λόγου. Το συνεχές αυτό στην περίπτωση του Χ. Βερναρδάκη ξεκινά βεβαίως με τον Marx και τον Engels, συνεχίζοντας στον Λένιν και τον Gramsci, και καταλήγοντας στον Νίκο Πουλαντζά και τον Louis Althusser. Πέρα από το όποιο βάθος εντρύφησης στους συγγραφείς αυτούς, η ίδια η σειρά την οποία αποτελούν στο υπό σχολιασμό σύγγραμμα εμφανίζεται προβληματική, καταλήγοντας να αναδεικνύει το πρώτο κεφάλαιο ως το πιο αδύναμο του βιβλίου.

Η αναδρομή του Χ. Βερναρδάκη στον Marx δεν λαμβάνει υπόψη τη γραμματολογία των πρόσφατων δεκαετιών, η οποία έχει εμπλουτιστεί συν τοις άλλοις από τις προοπτικές που αναδείχτηκαν με την πρόοδο της έκδοσης των *Απάντων* (Marx-Engels-Gesamtausgabe), αναδεικνύοντας διαστάσεις του μαρξικού έργου (συμπεριλαμβανομένου του έργου του Engels και της δικής του αυταξίας), οι οποίες δεν ήταν γνωστές ή ήταν ρητά υποφωτισμένες στην προηγούμενη γραμματολογία – μια διαπίστωση που ισχύει επίσης για το φιλότιμο εγχειρίδιο του Martin Carnoy για το κράτος

και την πολιτική θεωρία,¹ δημοσιευμένο το 1984 και σε ελληνική μετάφραση το 1990, στο οποίο παραπέμπει συχνά ο συντάκτης. Η σύνοψη της αντίληψης του Marx για το κράτος εκτείνεται ουσιαστικά σε τρεις σελίδες (19-21), εστιάζοντας στο σπάραγμα για τον Feuerbach στη λεγόμενη Γερμανική Ιδεολογία, στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο, στο Κεφάλαιο και στο σύγγραμμα του Engels για την καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους. Βεβαίως, κάθε γραμματολογική επιλογή μπορεί να κριθεί από τα αποτελέσματα και τη σκοπιμότητά της, ωστόσο ο κατ' ουσίαν περιορισμός της αντίληψης του Marx για το κράτος ως «καταναγκαστικού βραχίονα της αστικής τάξης» (σ. 20) υπολείπεται του εύρους και του βάθους του αντίστοιχου έργου. Η πολεμική διατύπωση του Μανιφέστου αναφορικά με το κράτος δεν αποτέλεσε για τον Marx, ήδη την περίοδο της επανάστασης που ακολούθησε τη δημοσίευσή του, ένα κάποιο περιοριστικό όριο στο σχολιασμό του κράτους – εν προκειμένω, κατά κύριο λόγο, του πρωσικού βασιλείου – ούτε και του υπαγόρευσε μια μονοσήμαντη προσέγγιση και εξήγηση των νεωτερικών κρατών καθ' όλη την συγγραφική πορεία του (αυτό γίνεται σαφές, μεταξύ άλλων, από τις συμπυκνωμένες αναφορές στις Σημειώσεις στο περιθώριο για το πρόγραμμα του γερμανικού εργατικού κόμματος το 1875). Ας επιτραπεί εδώ, χάριν ενδεικτικής αναφοράς, η παραπομπή σε μια καταγραφή απόψεων του (πολύ νεαρού) Marx αναφορικά με το κράτος:

Το 1843-1844 ο Karl Marx θα πλαισιώσει την απόφασή του να συντάξει μια ιστορία των πολιτικών (κρατικών) δομών που προέκυψαν από τη Γαλλική Επανάσταση, κυρίως της Συμβατικής Συνέλευσης, ανατρέχοντας σε ιστορικά έργα που αφορούν την επαναστατική περίοδο, και καταγράφοντας, μάλλον το φθινόπωρο του 1844 το εξής σχήμα προς ανάπτυξη:

- «1) Η ιστορία γένεσης του σύγχρονου κράτους ή η Γαλλική Επανάσταση. Η αυταπάτη της πολιτικής οργάνωσης. Σύγχυση με το αρχαίο κράτος. Η σχέση των επαναστατών με την αστική κοινωνία. Αναδιπλασιασμός όλων των στοιχείων ως αστικά στοιχεία και ως στοιχεία του κράτους.
- 2) Η διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και το Σύνταγμα του κράτους. Η ατομική ελευθερία και η δημόσια αρχή. Ελευθερία, ισότητα και ενότητα. Λαϊκή κυριαρχία.
- 3) Το κράτος και η αστική κοινωνία.
- 4) Το αντιπροσωπευτικό κράτος και η χάρτα [δικαιωμάτων]. Το συνταγματικό αντιπροσωπευτικό κράτος και το δημοκρατικό αντιπροσωπευτικό κράτος.
- 5) Η διαίρεση των εξουσιών. Νομοθετική και εκτελεστική εξουσία.
- 6) Η νομοθετική εξουσία και τα νομοθετικά σώματα. Πολιτικοί

¹ Martin Carnoy, *The state and political theory*. Princeton University Press, 1984.

«Χωρίς θεωρία για το κράτος δεν υπάρχει θεωρία για το κομματικό φαινόμενο»

σύλλογοι.

7) Η εκτελεστική εξουσία. Συγκεντροποίηση και ιεραρχία. Συγκεντροποίηση και πολιτικός πολιτισμός. Ομοσπονδιακό σύστημα και βιομηχανισμός.

Η κρατική διοίκηση και η τοπική διοίκηση.

8') Η δικαστική εξουσία και το δίκαιο.

8'') Η εθνότητα και ο λαός.

9') Τα πολιτικά κόμματα.

9'') Το εκλογικό δικαίωμα, ο αγώνας για την αναίρεση του κράτους και της αστικής κοινωνίας».²

Το σχέδιο αυτό (συνταγμένο στο πλαίσιο των μελετών για την Αγία Οικογένεια) δεν επρόκειτο μεν να αναπτυχθεί σε πραγματεία από τον Marx, αλλά ο ίδιος δεν θα εγκατέλειπε ποτέ την πρόθεση κριτικής πραγμάτευσης της σύγχρονης πολιτικής, ούτε και το εννοιολογικό πλαίσιο που είχε καταγράψει στο σημειωματάριο του 1844-1847. Για τον Marx βασικό δείγμα του σύγχρονου κράτους αποτελεί το γαλλικό μετεπαναστατικό κράτος, οι συγκεντρωτικές διοικητικές (με την ευρύτερη έννοια του όρου: γραφειοκρατικές, δημοσιονομικές, στρατιωτικές) δομές του οποίου, προερχόμενες ή ενισχυμένες από μια θεμελιώδη επανάσταση, προσφέρονται τόσο για την ανάλυση της δυναμικής του σύγχρονου κράτους όσο και της ίδιας της επανάστασης που το έχει αναδείξει και διαμεσολαβείται από αυτό. Η λογική της εσωτερικής άρθρωσης της κρατικής σφαίρας θεματοποιεί το ζήτημα της δυναμικής της σύγχρονης κοινωνίας, κατά πρώτον μέσα από τον θεμελιώδη χωρισμό μεταξύ κράτους και αστικής κοινωνίας, επιβάλλοντας ουσιαστικά στον θεωρητικό λόγο την ήδη αναφερθείσα ανάπτυξη δύο 'διαλέκτων': αφενός της δυναμικής της πολιτικής σφαίρας ή οργάνωσης (από τις συνταγματικές δομές μέχρι τους χάρτες δικαιωμάτων, και από τους πολιτειακούς θεσμούς μέχρι το κομματικό σύστημα), και αφετέρου της ανάπτυξης των οικονομικοκοινωνικών δομών, που έχουν και αυτές διέλθει από ριζικές επαναστατικές διαδικασίες εκβιομηχάνισης και (με έτερη ορολογία) κεφαλαιακής συσσώρευσης. Καθώς ο Marx ουσιαστικά προβαίνει σε μια ριζική κριτική αναδιατύπωση των πολιτικών εννοιών της νεωτερικότητας, η σύγχρονη πολιτική αναδεικνύεται ως ένα πεδίο που συνδυάζει τις δύο 'διαλέκτους', θέτοντας συν τοις άλλοις έμφαση στο κομβικό για όλο τον 19ο αιώνα ζήτημα της διεύρυνσης του εκλογικού δικαιώματος - μια συζήτηση που θα λάβει άλλη τροπή μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχτεί πως η απαρίθμηση αυτών των σημείων από τον Marx, λίγους μήνες πριν από τις θεμελιώδεις θέσεις για τον Feuerbach (στο ίδιο σημειωματάριο), πλαισιώνουν με ιδιαίτερα περιεκτικό τρόπο τη σύγχρονη πολιτική ανάλυση.³

² MEGA IV/3, σ. 11· η έμφαση στο πρωτότυπο.

³ Αντλώ αυτές τις παραθέσεις από το σύγγραμμά μου *Ταξικός αγώνας και κρατική*

Μπορεί συνεπώς να τονιστεί, με αναπόφευκτα αποφαντικό τρόπο στο πλαίσιο ενός βιβλιοκριτικού δοκιμίου, πως η αντίληψη του Marx για το κράτος δεν περιορίζεται επ' ουδενί στην αντίληψη του εργαλείου, απέναντι στην οποία – σύμφωνα με την παρουσίαση του Χ. Βερναρδάκη – διατυπώνεται, εντός της μαρξιστικής παράδοσης, η αναβαθμισμένη αντίληψη του κράτους ως 'σχέσης' (32 κ.ε.). Υπό την προοπτική αυτήν, είναι ευπρόσδεκτη μεν αλλά στη βάση της ταυτολογική η διαπίστωση, ότι «το σύγχρονο (καπιταλιστικό) Κράτος υπήρξε, πάντοτε και ταυτόχρονα, “εργαλείο” και “σχέση”. Για την ακρίβεια, μια “σχέση” που διαμεσολαβείται από “πράγματα”, από “εργαλεία”» (59). Σαφώς, η κριτική αντίληψη του Marx συνεχίζει σε συγκεκριμένο πεδίο το πρόγραμμα της εγγελιανής φιλοσοφίας, η οποία αναπτύσσει το αντικείμενο του εκάστοτε πεδίου ως πλαίσιο δυναμικών σχέσεων· στην ίδια φιλοσοφία (ήδη από την περίοδο της Ιένας) θα μπορούσε να εντοπιστεί και ο θεωρητικός τόπος του 'εργαλείου' ως συνάμα πρακτικού και λογικού μέσου (με την διττή έννοια) ενός συλλογισμού, κατ' εξοχήν δηλαδή ενσάρκωση μιας σχέσης. Και τέλος, η κορυφαία – άυλη – σχέση που δεσμεύει το συνολικό κύκλωμα της κοινωνικής αναπαραγωγής, συμπεριλαμβάνοντας το κράτος, είναι η εμπορευματική αξία και ο δικός της νόμος. Η ενασχόληση με την αντίληψη του κράτους στη θεώρηση του Marx πρέπει να λάβει υπόψη την από πλευράς του συμπερίληψη του θεσμικού πλαισίου του εκάστοτε κράτους, και την πολυεπίπεδη δραστηριότητα που συνδέει την ταξική δομή της αντίστοιχης κοινωνίας με τις ιστορικά μεταβαλλόμενες κρατικές λειτουργίες· δεδομένου ότι στο πεδίο της πολιτικής ο Marx δεν βλέπει κάποιες μηχανικές κινήσεις, αλλά – με την απλούστερη δυνατή διατύπωση – βουλητικές και νοητικές εκδηλώσεις, περιεχομενικά προσδιορισμένες από τον εκάστοτε ταξικό συσχετισμό, η θεώρησή του διαμεσολαβείται από μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα 'θεατρολογική' αντίληψη, η οποία είναι οτιδήποτε άλλο από απλώς καλολογική. Η θεατρική πράξη, εξ ορισμού αναδιπλασιασμένη η ίδια, εκδηλώνεται σε ένα πλαίσιο με παρασκήνιο, προσκήνιο και κοινό, ώστε μπορεί να συλληφθεί ως έμπρακτος συλλογισμός, και όχι απλώς ως μηχανή ή εργαλείο. Το γεγονός δε ότι η αντίληψη αυτή συνδυάζει, σε πλείστα παραδείγματα, αισθητικές και πολιτικές κατηγορίες, αλήθεια και ψέμα, πλάνη και αποκάλυψη, αναδεικνύει το βάθος της μαρξικής αντίληψης, ιδιαίτερα όταν συνδυάζεται με την πραγματική, βίαιη κίνηση της ιστορίας.

Πέρα ωστόσο από τον περιεχομενικό προσδιορισμό του μαρξικού έργου αναφορικά με το κράτος, η συμπυκνωμένη γενεαλογία που παρουσιάζει ο Χ. Βερναρδάκης αναδεικνύει σημαντικά κενά, τα οποία άλλωστε εγγράφονται στον ερευνητικό ορίζοντα του συγγραφέα και αναδεικνύονται

μορφή. Θεωρίες για την «κρίση του κράτους» κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Μια επιλεκτική επισκόπηση. ΚΨΜ, Αθήνα 2019, σ. 27-28.

«Χωρίς θεωρία για το κράτος δεν υπάρχει θεωρία για το κομματικό φαινόμενο»

εναργώς στα επόμενα δύο κεφάλαια. Ο συντάκτης θα εκπλήσσονταν ενδεχομένως, διαπιστώνοντας ότι πολλά από τα θέματα που ανακαλύπτει μέσα από την αναφορά στον Πουλαντζά και τον Althusser είχαν σχολιαστεί διεξοδικά σε πληθώρα άρθρων και μονογραφιών από τα 'επάρата' (για μια συγκεκριμένη αριστερή γενεαλογία) ονόματα των Karl Kautsky και Eduard Bernstein στην καμπή του 20ού αιώνα, καθώς ουσιαστικά έπρεπε (μαζί με άλλους, λιγότερο γνωστούς συγγραφείς της περιόδου) να χαρτογραφήσουν για πρώτη φορά το πεδίο δυνατοτήτων που διανοίγεται για ένα σοσιαλιστικό κόμμα εντός ενός αναπτυσσόμενου πολιτικού συστήματος. Η διαφοροποιημένη ταξική βάση ενός σοσιαλιστικού κόμματος, η δυνατότητα πολιτικής παρέμβασης σε διάφορους κοινωνικούς και θεσμικούς τόπους, ακόμη και αυτή η ίδια η σχετική αυτονομία του κράτους, αποτελεί αντικείμενο διεξοδικής πραγμάτευσης στη σοσιαλδημοκρατική γραμματολογία της καμπής του 20ού αιώνα. Το γεγονός ότι ο ένας εκ των αναφερθέντων ήταν ο πρωτεργάτης του 'αναθεωρητισμού', ενώ ο άλλος χαρακτηρίστηκε 'αποστάτης', θα μπορούσε να αποτελέσει λόγο απόρριψης και αναθεματισμού για οποιαδήποτε κομματική Ιερά Σύνοδο, όχι όμως για ένα επιστημονικό πόνημα.

Έτερη παράλειψη, και πολύ πιο σημαντική για τη σκόπευση του όλου συγγράμματος, αποτελεί η πλήρης απουσία των πολιτικοθεωρητικών αναπτύξεων που αρθρώνονται στην περιφέρεια του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας της Φραγκφούρτης, πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, από συγγραφείς όπως ο Franz Neumann, ο Otto Kirchheimer και (τουλάχιστον για την μεσοπολεμική περίοδο) ο Ernst Fraenkel. Εν προκειμένω, οι αναλύσεις δεν εντρυφούν στην έννοια της 'μηχανής' ή του 'εργαλείου', αλλά υπερβαίνοντας περιεχομενικά προσδιορισμούς του δημοσίου και συνταγματικού δικαίου χαρτογραφούν δομές του σύγχρονου κράτους - και δη σε περίοδο κρίσης και ανασυγκρότησης - με τρόπο που δεν έχει χάσει την γνωστική αξία του.

Η δε συνοπτική αναφορά στο έργο του Max Weber ως υπαγόμενου στην, έστω εντός εισαγωγικών, «ιδεαλιστική» θέση περί του κράτους ως υποκειμένου (12), είναι εντελώς άτοπη· καλύτερο θα ήταν, από αυτή τη σκοπιά, να μην υπήρχε ουδεμία μνεία στον Weber, ο οποίος γνώριζε πολύ καλά - όπως δείχνει μια ματιά τόσο στα πολιτικά όσο και στα 'καθαρά' ακαδημαϊκά κείμενά του - τι σημαίνει μηχανισμός του κράτους, και πώς αυτό βασίζεται σε συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα, χωρίς επ' ουδενί να λαμβάνει τις διαστάσεις ενός 'υποκειμένου' (ακριβώς το αντίθετο ισχύει για τον Weber).

Η κριτική αυτή στο σύγγραμμα του Χ. Βερναρδάκη δεν χωρεί από κάποια πρόθεση υποτίμησης του έργου, αλλά απάντησης σε μια ιδιαίτερα επίκαιρη πρόκληση αναδιατύπωσης βασικών προκείμενων της θεωρίας του κράτους,

πέρα από τις γραμματολογικές αγκυλώσεις, οι οποίες αποτελούν σάρκα εκ της σαρκός κάθε θεωρητικού λόγου. Για παράδειγμα, ο τονισμός της σημασίας του «διπλού κράτους», έτσι όπως ο Βερναρδάκης το ανακαλύπτει στο έργο του Althusser, συνοψίζοντάς το ως εξής: «“Διπλό κράτος”, ... σημαίνει ότι ένα πολύ μεγάλο τμήμα του Κράτους σε όλες τις μορφές ιστορικά του καπιταλιστικού κράτους παραμένει άβατο από οποιαδήποτε μορφή κοινωνικού ελέγχου, ακόμα και οπτικής παρατήρησης. Ένα άλλο μέρος είναι περισσότερο ανοιχτό στις κυριαρχούμενες τάξεις. Όμως, “Κράτος” είναι και τα δύο μέρη, συνδεδεμένα λειτουργικά μεταξύ τους σε μία οργανική ενότητα. Δεν υπάρχει το ένα χωρίς το άλλο» (63-64). Ακριβώς χάριν της δυναμικής της έννοιας – μια δυναμική, η οποία έχει εν γένει τεράστια σημασία για το πεδίο του πολιτικοθεωρητικού λόγου, καθώς, σε αντίθεση με τις φυσικοεπιστημονικές ή τις νομικές έννοιες, οι έννοιες της πολιτικής θεωρίας ιριδίζουν διαρκώς με αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο διατυπώνονται και αναδιατυπώνονται, συχνά σε βάθος αιώνων – θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον να αναφερθεί πως η έννοια ‘διπλό κράτος’ (dual state) διατυπώνεται, ως τίτλος συγγράμματος από τον Ernst Fraenkel το 1941, με την άμεση εμπειρία του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος (από το οποίο ο Fraenkel έχει διαφύγει στις ΗΠΑ, εξού και ο αγγλικός τίτλος του βιβλίου). Στην δική του εκδοχή του ‘διπλού κράτους’ ο Fraenkel εστιάζει όχι «σε όλες τις μορφές ιστορικά του καπιταλιστικού κράτους», αλλά στο εθνικοσοσιαλιστικό κράτος ή σύστημα εξουσίας, στο οποίο συνυπάρχουν, σε ιδιαίτερα άنيση σχέση, αφενός διαδικασίες που αντιστοιχούν σε βασικές αρχές (ιδιωτικού) δικαίου και αφετέρου ανεξέλεγκτες παρεμβάσεις των καθεαυτό οργάνων του καθεστώτος, όπως τα SA και τα SS. Με την αναφορά αυτή δεν υπονοείται ότι οι αντιλήψεις του Althusser και του Fraenkel είναι ταυτόσημες, ούτε ότι ο πρώτος ‘αντέγραψε’ από τον δεύτερο. Πολύ περισσότερο, αυτό που αναδεικνύεται είναι το ιδιαίτερα δυναμικό πλαίσιο μεταξύ των λειτουργιών της νομιμοποίησης και της καταστολής, όπως αναδεικνύεται από το ‘προνομιακό’ πεδίο εξέτασης του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος – κάτι που θα μπορούσε να ενισχύσει ιδιαίτερα την παρουσίαση του Χ. Βερναρδάκη αναφορικά με τον κατασταλτικό πυρήνα του κράτους. Η έμφαση στη σύλληψη του κράτους ως μηχανής ή μηχανισμού, ανατρέχοντας στον Althusser, θα όφειλε να θεματοποιήσει, ακριβώς από την πλευρά της εμβάθυνσης του κριτικού λόγου, τις υποδηλώσεις και συνέπειες του εν λόγω χαρακτηρισμού, ο οποίος για τον Althusser αντλείται από αντίστοιχες διατυπώσεις του Λένιν. Στη διάλεξη *Για το κράτος (О государстве)*, την οποία εκφώνησε στις 11.7.1919 στο Πανεπιστήμιο Σβερντλόφ ο Λένιν,⁴ και στην οποία παραπέμπει ο Althusser στο κείμενο *Γιατί λοιπόν το κράτος είναι μια μηχανή;*⁵ χρησιμοποιούνται δύο όροι για τον χαρακτηρισμό του κράτους.

⁴ Περιέχεται στον 39ο τόμο των *Απάντων*.

⁵ Από την μεταθανάτια συλλογή του ιδίου *Écrits philosophiques et politiques*, τόμ. 1, STOC/IMEC, 1994, σ. 438 κ.ε. (υποκεφάλαιο της ενότητας *Marx dans ses limites*).

«Χωρίς θεωρία για το κράτος δεν υπάρχει θεωρία για το κομματικό φαινόμενο»

Παραλέποντας επίσης στο έργο του Engels για την καταγωγή του κράτους, ο Λένιν κάνει λόγο για το κράτος ως ‘μηχανισμό βίας’, και ως ‘μηχανισμό καταναγκασμού των ανθρώπων’ – σε αμφότερους τους χαρακτηρισμούς χρησιμοποιείται ο εκρωτισμένος όρος Apparats: аппаратом насилия και аппарат принуждения людей, ενώ επίσης δεν θα λείψει η χρήση του επίσης εκρωτισμένου όρου μηχανή, машина: Государство есть машина для угнетения одного класса другим – το κράτος είναι μια μηχανή για την καταπίεση της μίας τάξης από την άλλη. Η πραγματέυση αυτή του κράτους φέρει στον Λένιν σαφή τα ίχνη της εποχής του, και θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται σήμερα με την επίγνωση του σημασιολογικού πλούτου των αντίστοιχων διατυπώσεων. Ορθώς ο Althusser τονίζει στο ίδιο κείμενο, πως «ούτε ο Marx ούτε ο Λένιν είχαν πλήρη έλεγχο των σημασιολογικών επιπτώσεων των εκφράσεών τους, οι οποίες διατυπώνονταν από άτομα που κατείχαν θέση εξουσίας στο κίνημα και την οργάνωση».⁶ Μόνο για λόγους πρωτοκόλλου, ας σημειωθεί πως ο όρος Apparats, ο οποίος απαντά από τον 16ο αιώνα, με πλουσιότερη χρήση από τον 18ο, σημαίνοντας μεταξύ άλλων τη σκευή, τη διαρρύθμιση, τα παρελκόμενα, τον εξοπλισμό, δεν απαντά σε κανένα τόμο του Κεφαλαίου.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως ‘απαγορεύεται’ με κάποιο τρόπο η χρήση του – ως μηχανή ή μηχανισμός – στο πεδίο που επιχειρεί ο Βερναρδάκης, ο οποίος στα «Δέκα βασικά συμπεράσματα για μια θεωρία του καπιταλιστικού κράτους ως “μηχανής”» (79 κ.ε.) μιλά μεταξύ άλλων για το κράτος ως «μηχανή» παραγωγής νόμιμης εξουσίας, και για την εν λόγω εξουσία ως αποτέλεσμα του «πλεονάσματος Ισχύος μεταξύ της κυρίαρχης τάξης και των κυριαρχούμενων τάξεων». Προφανώς εδώ δοκιμάζονται τα όρια του μεταφορικού λόγου, ιδιαίτερα όταν στα ίδια συμπεράσματα γίνεται λόγος για παραγωγή «ενέργειας ισχύος» (80) και για περαιτέρω ‘μηχανικές’ λειτουργίες. Βεβαίως, και η ‘θεατρική’ πλαισίωση που αναφέρθηκε παραπάνω, συμμετέχει και αυτή στο πλαίσιο εκφοράς μεταφορικού λόγου· εντούτοις: η θεατρική δράση είναι αναπαράσταση μιας πράξης, δηλαδή ενός ένσκοπου και λιγότερο ή περισσότερο συνειδητού ενεργήματος, ενώ η έννοια της μηχανής έχει ως ρητή προϋπόθεση την εξωτερικότητα του σκοπού και την ισοπέδωση ή και εξάλειψη της συνείδησης κατά τη λειτουργία της. Ωστόσο, η παρουσίαση του Χρ. Βερναρδάκη στα έτερα δύο κεφάλαια του συγγράμματός του αναδεικνύει μια σειρά από περιχομενικές αναπτύξεις, μέσα και πέρα από την ‘μηχανική’ σύλληψη του κράτους, όπως το ζήτημα της νομιμοποίησης.

Ο Βερναρδάκης παρουσιάζει με ιδιαίτερα ευσύννοπτο τρόπο αυτό που ονομάζει «κέντρα ισχύος» του μεταπολεμικού συνταγματικού κράτους: το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο, την δικαστική εξουσία, τη δημόσια διοίκηση,

---

⁶ Althusser, ό.π., σ. 452.

τα μαζίκα πολιτικά κόμματα (89 κ.ε.), χωρίς να παραλείψει την διόλου πρόσφατη διαπίστωση περί του εντασιακού χαρακτήρα μεταξύ του αντιπροσωπευτικού και του νομιμοποιητικού χαρακτήρα των αριστερών, κυρίως κομμάτων (ένα πρόβλημα που απασχολεί συστηματικά τον αριστερό πολιτικό λόγο από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα).⁷ Μέσα από το πλαίσιο αυτό – η παρουσίαση του οποίου θα μπορούσε να ενισχυθεί σαφώς από διεξοδικότερη χρήση του έργου του Johannes Agnoli (238-239), ο οποίος είχε χαρτογραφήσει, από τους πρώτους, αντίστοιχες κινήσεις μεταξύ των ‘κέντρων’ του κράτους και των κινήσεων του κεφαλαίου⁸ – παρουσιάζεται η ανάδυση του νεοφιλελεύθερου κράτους, ως ριζική αναδιάταξη των αναφερθέντων κέντρων εξουσίας, κάτι που ο Βερναρδάκης συνοψίζει ως εξής: «ο νεοφιλευθερισμός αίρει το διαχωρισμό αγοράς και κράτους ως ανεξάρτητων και διακριτών οντοτήτων» (112). Η ανάλυση που μας παρέχει ο συγγραφέας για τους τρόπους θεσμοποίησης των πολιτικών λιτότητας στο σύγχρονο κράτος, οι οποίες προκύπτουν από την αναφερθείσα ανασυγκρότηση βασικών δομών εξουσίας, είναι από τις καλύτερες στην πρόσφατη γραμματολογία.

Από τη σκοπιά της κριτικής ανάλυσης που επιχειρεί ο Βερναρδάκης, βαρύνουσα σημασία αποκτά η ανακατασκευή και αποτίμηση του ‘νέου δέντρου’ που φύτρωσε (ή μάλλον: φυτεύτηκε) στο κέντρο της πολιτικής επιστήμης την αντίστοιχη περίοδο: της αναφερθείσας *governance*, διακυβέρνησης. Αναπτύσσοντας την κριτική στο πλαίσιο μιας θεωρίας του κράτους ο Βερναρδάκης, εύστοχα θα επισημάνει: «“Διακυβέρνηση” είναι μια συγκεκριμένη οργανωτική διαδικασία με την οποίαν εργαλαιοποιείται από την πλευρά του κεφαλαίου το σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος. ... είναι η εισαγωγή μηχανισμών της αγοράς στη διαδικασία λήψης αποφάσεων» (131, 134, η έμφαση στο πρωτότυπο). Με αυτή την αφετηρία ο Βερναρδάκης αναλύει περιεκτικά τις μετατοπίσεις και μεταλλάξεις των βασικών δομών εξουσίας στο σύγχρονο κράτος, οι οποίες συμμερίζονται την αποκλειστική λογική της αξιοποίησης του κεφαλαίου (αυτό κρύβεται πίσω από την αναφορά στον ιδιαίτερα γενικό και ασαφή όρο ‘αγορά’). Η παράθεση και άλλων αποσπασμάτων αναφορικά με τη διακυβέρνηση, την ιστορία και το παρόν της, θα ωφελούσε ενδεχομένως τον αναγνώστη του παρόντος δοκιμίου, αλλά θα αδικούσε την ανάπτυξη του Βερναρδάκη, ο οποίος ανασυγκροτεί ιστορικά την ανάπτυξη της εν λόγω πρακτικής, με αναδρομές στη Νέα Δημόσια Διοίκηση και σε έτερες αντιλήψεις (όπως οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές) που προετοίμασαν το έδαφος του παρόντος,

⁷ Αναφορικά για ένα δείγμα της σύγχρονης έρευνας αναφορικά με τα πολιτικά κόμματα, βλ. το κείμενο του Βερναρδάκη στο παρόν τεύχος.

⁸ Ιδιαίτερα η συλλογή του ιδίου *Κείμενα για το κράτος και την πολιτική* (ΚΨΜ, Αθήνα 2020), η οποία αναφέρεται στη βιβλιογραφία, αλλά όχι στο κείμενο, θα μπορούσε να παράσχει ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις στην όλη θεματική.

παγιώνοντας αφενός μια συγκεκριμένη πολιτική στον πυρήνα του κράτους και επικαλύπτοντας αφετέρου αυτή την παγίωση μέσα από ένα δίκτυο φαινομενικά χαώδους διασποράς διοικητικών θεσμών (βλ. 166-168). Η επισήμανση των βασικών (παράλληλα κινούμενων σε διαφορετικά επίπεδα) φορέων εξουσίας στο σύγχρονο κράτος, κυρίως της εκτελεστικής-διοικητικής και της δικαστικής εξουσίας, διανοίγει ένα μεγάλο πεδίο έρευνας για την πολιτική επιστήμη του 21ου αιώνα, καθώς εκφράζει βαθύτερες μεταλλάξεις της πολιτικής εξουσίας και παράλληλα ενισχύει αυτή την ίδια εξουσία επί το αυταρχικότερον· το πρόβλημα του - ξανά και πάλι - εννοιακού προσδιορισμού της δημοκρατίας ενόψει αυτής της κατάστασης, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει όχι μόνο η πολιτική επιστήμη, αλλά η ίδια η σύγχρονη κοινωνία. Πέρα από οποιαδήποτε πρόθεση προβλέψεων, το μοναδικό σίγουρο είναι ότι δεν θα επανακάμψει καμία νέα περίοδος 'κείνσιανής' συναίνεσης - ούτε καν ως φάρσα.

Πέρα από την ανάλυση των κρατικών λειτουργιών υπό την αιγίδα της 'διακυβέρνησης', η οποία ανάλυση έχει συν τοις άλλοις και ιδιαίτερη διδακτική αξία για όσους και όσες εμπλέκονται σε αντίστοιχα εγχειρήματα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, ο Χ. Βερναρδάκης προβαίνει και σε ανάλυση των κοινωνικών προκειμένων της εν λόγω κρατικής μορφής. Παράλληλα με την συστηματική κριτική στην οποία υποβάλει τον όρο της 'διακυβέρνησης', δεν παραλείπει να εντυφήσει και σε έτερο όρο του συρμού, ο οποίος αναδείχτηκε μέσα από τα διευρυνόμενα ρήγματα της μεταπολεμικής κείνσιανής συναίνεσης, μετακινούμενος από τη σκιά της ύπαρξης που διήγαγε στο περιθώριο της πολιτικής επιστήμης, στο κέντρο του επιστημονικού, αλλά και του δημόσιου λόγου, καταφέροντας αυτό που υποτίθεται πρέπει να αποφεύγουν και να καταπολεμούν οι επιστημονικές έννοιες: να απλώσει μια νύχτα όπου όλες οι γάτες είναι γκρίζες - και πλείστες πολιτικές δυνάμεις, φορείς και καταστάσεις είναι συλλήβδην 'λαϊκιστικές'. Ο Χ. Βερναρδάκης αποπειράται εν προκειμένω, ορθώς, μια ιστορική αναδρομή στον όρο του λαϊκισμού, εστιάζοντας εντούτοις σχεδόν αποκλειστικά στην ρωσική εκδοχή του ναρόντισεσβο (Народничество), των φίλων του λαού (όπως εύστοχα αποδίδεται στα Άπαντα του Λένιν, τόσο στην αγγλική όσο και την ελληνική έκδοση) ή λαόφιλων. Βεβαίως, η μετάφραση του ρωσικού όρου στα αγγλικά είναι populism, και από εδώ αρκεί ένα βήμα για τον λαϊκισμό· ωστόσο, πέρα από τις ουκ ολίγες και ουδόλως ασήμαντες διαφορές μεταξύ του εν λόγω ρωσικού κινήματος του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα (το οποίο την ίδια περίοδο εισπράττει και το χαρακτηρισμό του 'μηδενισμού'), και του βορειοαμερικανικού κινήματος της ίδιας περίπου περιόδου με το όνομα populism (σε συνδυασμό με το nationalism) - δεδομένου ότι οι Αμερικανοί αγρότες (και ιδιαίτερα οι farmers) δεν βρίσκονται στην ίδια κοινωνική θέση με τους Ρώσους χωρικούς, παρόλο που συμμερίζονται τον ίδιο ορίζοντα εξάπλωσης των κεφαλαιοκρατικών

σχέσεων και την ίδια απειλή ένδειας – αυτό που θα πρέπει να τονιστεί, είναι πως ο «λαϊκισμός» δύσκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «έννοια πολιτικής και κοινωνικής ανάλυσης» (231), όπως λέει ο Βερναρδάκης, η οποία εξέπεσε σε επίπεδο ηθικής καταγγελίας από τους νεοφιλελεύθερους αντιπάλους. Ο λαϊκισμός ήταν εξαρχής, στις ΗΠΑ, ένας όρος πολιτικής κινητοποίησης και αντιπαράθεσης, συνεπώς ανήκε στο αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης – και ως τέτοιο όφειλε σαφώς να εξεταστεί – και όχι στο εννοιολογικό της. Η επίκληση του λαϊκισμού στην καμπή του 21ου αιώνα συνδυάζεται με τη φθορά (έως και αποσάθρωση) του αναφερθέντος μεταπολεμικού πλαισίου κοινοβουλευτικής αντιπροσώπευσης, καταδεικνύοντας όχι μια αναλυτική διαπίστωση, αλλά μάλλον μια αδυναμία της πολιτικής επιστήμης να χρησιμοποιήσει όρους που θα μπορούσαν να διασαφηνίσουν, έστω εν μέρει, τις νέες διεργασίες στο πεδίο της πολιτικής (υποτίθεται ότι ο όρος δημαγωγία, που καλύπτει περιεχομενικά και μορφικά μεγάλο πεδίο του ‘λαϊκισμού’ είναι ιδιαίτερα φορτισμένος). Το φαίνεσθαι μιας ‘άμεσης’ επαφής του εκάστοτε λαϊκιστή ηγέτη με το λαό θα έπρεπε εννοιακά να οριστεί ως ακριβώς αυτό – ως φαίνεσθαι, οι διαμεσολαβήσεις του οποίου αναδεικνύονται μόνο κατόπιν κριτικής ανάλυσης. Εξάλλου, η επίκληση του λαού ως βαρύνουσας έννοιας είναι μεν απαραίτητη στο νεωτερικό δημόσιο και συνταγματικό δίκαιο προς θεμελίωση της ‘λαϊκής κυριαρχίας’ (μιας έννοιας κανονιστικής), αλλά μπορεί να αποβεί προβληματική όταν χρησιμοποιείται για την ανάλυση πραγματικών διαδικασιών και κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Για το λαό – πέρα από την κυμαινόμενη σχέση του με την έτερη προβληματική έννοια του έθνους – ισχύει αυτό που διαπίστωσε ο Marx το 1857 για τον ‘πληθυσμό’: ότι μπορεί να λειτουργήσει ως έννοια μόνο όταν έχουν παρουσιαστεί και αναλυθεί οι εσωτερικές διαφορές και οι προσδιορισμοί του, στο πλαίσιο της παραγωγής και αναπαραγωγής του κοινωνικού βίου.

Η οπτική αυτή θα πρέπει να ληφθεί υπόψη στις αναλύσεις του Χ. Βερναρδάκη, όταν γίνεται λόγος για «λαϊκές τάξεις», σε συνδυασμό με δίχως άλλο διεισδυτικές αναλύσεις για τη θέση των σύγχρονων κομμάτων στο νέο πλαίσιο κρατικής εξουσίας που οριοθετείται εν τοις πράγμασι από τη ‘διακυβέρνηση’. Εξάλλου, η ίδια η παρουσίαση παρέχει εδώ τις λαβές της ερμηνείας της, μιλώντας για «εκμεταλλεζόμενες τάξεις»:

«Ο πόρος της πολιτικής νομιμοποίησης είναι ίσως ο σημαντικότερος πόρος που μπορούν να χρησιμοποιήσουν οι λαϊκές τάξεις. Χρειάζεται όμως, για να μην σπαταληθεί αλόγιστα, να συνοδευθεί από δύο ισχυρές προϋποθέσεις: συνεκτικό πρόγραμμα βαθιών αλλαγών που οδηγούν στην απορρύθμιση του νεοφιλελεύθερου καπιταλιστικού Κράτους και μεγάλης έντασης κοινωνική ενεργοποίηση. Και οι δύο προϋποθέσεις παραπέμπουν στην έννοια του πολιτικού κόμματος ως μηχανισμού κοινωνικής αντιπροσώπευσης. Για να αποδομηθεί η σημερινή έννοια και κυρίως το

«Χωρίς θεωρία για το κράτος δεν υπάρχει θεωρία για το κομματικό φαινόμενο»

περιεχόμενο της “διακυβέρνησης” απαιτείται οι πολιτικοί οργανισμοί αντιπροσώπευσης να αντλούν τη δύναμή τους και το πρόγραμμά τους από τις κοινωνικές τάξεις που αντιπροσωπεύουν και να μην είναι απλοί διαχειριστές μιας “διακυβέρνησης”. Μόνο έτσι θα μπορέσουν να πείσουν και πάλι μεγάλα τμήματα της κοινωνίας και κατά κύριο λόγο των εκμεταλλευόμενων τάξεων ότι αξίζει τον κόπο η ενεργοποίηση και η πολιτική συμμετοχή τους» (195). Σαφώς, η θεμελιώδης έννοια της πολιτικής νομιμοποίησης αποκτά νέα δυναμική μέσα από τις αναλύσεις του εν λόγω συγγράμματος, όπως και έρχεται να θεματοποιήσει βασικά ζητήματα κριτικής αποτίμησης της πολιτικής του σύγχρονου κράτους. Ο Χ. Βερναρδάκης ορθώς επισημαίνει ότι κομβική θέση στο ζήτημα αυτό λαμβάνει το πολιτικό κόμμα, το οποίο μέσα από τις δικές του μεταλλάξεις ενόψει της ‘διακυβέρνησης’, παραμένει βασικός δίαυλος ενεργημάτων και παρεμβάσεων μεταξύ κοινωνίας και κράτους.

Στο ίδιο πλαίσιο παρατίθεται και η συνοπτική ανάπτυξη του συντάκτη αναφορικά με την κυβέρνηση του ΣΥΡΙΖΑ (και των ΑΝΕΛ) το διάστημα 2015-2019:

«Τα ιστορικά γεγονότα που ακολούθησαν είναι λίγο έως πολύ γνωστά. Ο ΣΥΡΙΖΑ έγινε Κυβέρνηση μέσα σε ένα περιβάλλον οικονομικής χρεωκοπίας, με όλο το ευρωπαϊκό χρηματο-οικονομικό και τραπεζικό οικοδόμημα, καθώς και τις οικονομικές ελίτ, να πασχίζουν να ακυρώσουν την πολιτική αλλαγή και τις ριζοσπαστικές τάσεις που εμπεριείχε. Ο ΣΥΡΙΖΑ εξαναγκάστηκε σε ένα επαχθή συμβιβασμό οικονομικής λιτότητας, καταφέροντας, πράγματι, να αποτρέψει ακόμη χειρότερα σενάρια οικονομικής εξαθλίωσης και προστατεύοντας εν μέρει την οικονομική και κοινωνική θέση των πολύ χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων. Αλλά, παράλληλα, είναι αναμφισβήτητο το γεγονός είναι [sic Θ.Γ.] ότι, ούτε τη λιτότητα ως οργανική τάση της “διακυβέρνησης” ανέτρεψε, ούτε ένα διαφορετικό υπόδειγμα μεταρρυθμίσεων στο κράτος διαμόρφωσε. Το κυριότερο ζήτημα δεν ήταν η πράξη του συμβιβασμού. Αυτός μπορεί σε κάποια δεδομένη στιγμή να είναι αναγκαίος ή υποχρεωτικός ελλείψει άλλων άμεσων επιλογών. Το κυριότερο ζήτημα είναι ότι ο συμβιβασμός του ΣΥΡΙΖΑ το 2015 έγινε χωρίς να υπάρχει από τη μεριά του κάποιο σχέδιο συντεταγμένων αλλαγών στις δομές και λειτουργίες του νεοφιλελεύθερου κράτους» (271).

Η συνοπτική αυτή ανάλυση αποκτά μεγαλύτερη σημασία εφόσον συνδυαστεί με το προηγούμενο πόνημα του Βερναρδάκη, Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης 1990-2010 (Σάκκουλας, Αθήνα 2011). Με τις διατυπώσεις αυτές – το εύρος των οποίων, θα μπορούσε να υποστηριχτεί, δεν περιορίζεται μόνο στον ΣΥΡΙΖΑ, αλλά επίσης σε έτερα σύγχρονα πολιτικά μορφώματα – ο Χ.

Βερναρδάκης έχει παρουσιάσει στο ελληνικό κοινό έναν διπλό συλλογισμό, αφενός αναφορικά με τα όρια γνώσης και λειτουργίας βασικών φορέων πολιτικής στο ελληνικό κράτος (χωρίς το σύγγραμμα να περιορίζεται αποκλειστικά στην ελληνική περίπτωση), και αφετέρου αναφορικά με την ικανότητα της ελληνικής πολιτικής επιστήμης να πραγματευτεί τις αντίστοιχες διαδικασίες. Με τον τρόπο αυτόν, φωτίζει ουκ ολίγους τόπους ανάλυσης και καλεί σε περαιτέρω διερεύνησή τους. Εξάλλου, ένα από τα μεγαλύτερα προτερήματα του συγγράμματος, είναι ότι καλεί σε χρήση των 'παλαιών' εννοιών μιας κριτικής πολιτικής επιστήμης, αποφεύγοντας μορφώματα όπως η 'διακυβέρνηση' (δεν χρειάζεται καν εδώ να γίνει λόγος για το μάλλον αστείο πυροτέχνημα που ακούει στο όνομα 'τεχνοφεουδαρχία').

Με τη γνώση εξάλλου του επιγενόμενου, την οποία σταθμίζει και ο ίδιος ο Βερναρδάκης, θα μπορούσε η λογική της διαφθοράς που έχει εγκατασταθεί στο εσώτερο του κρατικού μηχανισμού (181 κ.ε.), να προχωρήσει ένα βήμα παραπέρα, εξετάζοντας τη λειτουργία του κράτους ως εγκλήματος, το κράτος ως εγκληματική οργάνωση, όπως το είχε προτείνει πειραματικά, σε μια άλλη ιστορική συγκυρία και άλλο πλαίσιο, ο Charles Tilly.⁹ Δεν είναι διόλου λίγα τα παραδείγματα στο σύγχρονο ελληνικό κράτος που θα στοιχειοθετούσαν μια τέτοια υπόθεση. Παραδόξως, θα μπορούσε να ειπωθεί, η διείσδυση του πνεύματος της 'αγοράς' στο κράτος έχει ως αποτέλεσμα την μεγάλη φθηνία, έως και ευτέλεια, της ανθρώπινης ζωής – με την αιγίδα της αστυνομίας, της ακτοφυλακής και του δικαστηρίου.

Ο Βερναρδάκης συνεπώς, αρθρώνει μια σειρά μεστών επιχειρημάτων αναφορικά με τη λειτουργία του κράτους στην καμπή του 21ου αιώνα. Κάθε συζήτηση περί του κράτους – όχι απλώς περί της 'διακυβέρνησης' ή ακόμη και της βιοπολιτικής – θα πρέπει να διέλθει από αυτόν το δίαυλο, ο οποίος φέρει στην είσοδό του πρόσημα μιας κριτικής πραγμάτευσης ή, με άλλη διατύπωση, μιας συνολικής χειραφετικής αξίωσης. Το μέλλον θα δείξει αν το πόνημα αυτό αποτελεί αφετηρία μιας σειράς κριτικών προβληματισμών και ερευνών, ή επικήδειο μιας πολιτικής επιστήμης, η οποία έπαιρνε στα σοβαρά το έργο της.

---

⁹ Στο κλασικό συλλογικό έργο με επιμέλεια P. Evans, D. Rueschmeyer, Th. Skocpol, *Bringing the State back in*. Cambridge University Press 1985, σ. 169 κ.ε.